

Adam Fałowski
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
adam.falowski@uj.edu.pl

Wiktoria Hojsak
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
wiktoria.hojsak@uj.edu.pl

Z ETYMOLOGII ŁEMKOWSKICH. CZ. I

Słowa kluczowe: etymologia, leksyka łemkowska

Keywords: etymology, Lemko vocabulary

Język Łemków stanowi obiekt badań językoznawców już od wielu dziesiątków lat. W tym czasie powstało kilka atlasów, kilkadziesiąt słowników zarówno większych obszarów łemkowskich, jak też słowniczków jednej lub kilku wsi, napisano wiele książek i artykułów o słownictwie, a także studiów onomastycznych. W ostatnim czasie ukazał się bardzo ważny i pożyteczny tekst wybitnego polskiego znawcy Łemkowszczyzny Janusza Riegera (2016), w którym autor skrzętnie zgromadził i omówił wszystkie ważniejsze publikacje poświęcone wymienionej problematyce. Lektura tekstu warszawskiego slawisty pozwala nam zauważyć, jak znaczące są dokonania na polu językoznawstwa łemkowskiego.

Nie stanowi dla nikogo tajemnicy fakt, że ciągle nie dysponujemy jeszcze łemkowskim słownikiem etymologicznym, chociaż – jak wynika z zestawienia J. Riegera (ibid.) – literatura etymologiczna prezentuje się wcale okazale, a skupia się ona przede wszystkim na badaniu obcych wpływów w leksyce łemkowskiej: zachodnio-słowiańskich (polskich, słowackich), rumuńskich, węgierskich. Trzeba też zauważyć, że łemkowskie słownictwo stara się uwzględniać, z różnym wszakże skutkiem, *Etymologiczny słownik języka ukraińskiego* (ESUM).

Mając na uwadze pilną potrzebę stworzenia słownika etymologicznego i jednocześnie wychodząc z założenia, że konieczne jest zintensyfikowanie studiów nad etymologią łemkowską, autorzy niniejszej pracy pragnęliby przedstawić wstępne wyniki swoich w tym zakresie poczynań. W pierwszej kolejności postanowiono skupić się na tych wyrazach, które albo nigdy nie zostały poddane zabiegom etymologizowania, albo wyniki takich zabiegów okazały się mizerne i uznano te słowa za ciemne, albo też najnowsze osiągnięcia w etymologii (głównie polskiej i słowackiej) pozwalają wnieść do dotychczasowych objaśnień i opracowań istotne uzupełnienia oraz korekty. Niniejsza praca została podzielona na kilkanaście pomniejszych części. W tym miejscu zaprezentowano wyrazy zaczynające się na litery Б–В.

Банюор

Wyraz dobrze zdomowiony w języku Łemków, por. *банюор, банюора* ‘Lache, Tümpel, ausgespülte Stelle im Flusse, man baden kann’ (W), *банджюор* або *жомб* ‘vom Wasser tief ausgespülte Stelle; Tiefstelle im Fluss’, *банюор* ‘Lache’ (WU), *баниур* ‘głębokie miejsce w potoku lub rzece (gdzie można się kąpać)’ ‘wybój na drodze z wodą’ (R), *баниур, баниура* ‘głębokie miejsce w rzece’ (Br), *банюор* ‘głębia w rzece, gdzie można się kąpać’ (H), *банюор* ‘ковбаня, глибока яма в річці’ (P), *банюор* ‘ковбаня, глибока яма в потоці; ковбаня з водою на дорозі’ (T). Tu też należą: *байоро, байориско* ‘Tümpel, Lache’, *банджура* ‘тоня на леды’ (W), *бajura* ‘wybój na drodze’ (R; L), *баюра* ‘річкова вибоїна, заповнена водою’ (B-H), *баюр* ‘урвище, підмите стрімкою течією’ (T), *bajura* ‘jáma, výmol s vodou’ (Sis).

Wyraz na ukraińskim obszarze językowym wychodzi zdecydowanie poza łemkowszczyznę, chociaż dominują tu warianty fonetycznie nieco odbiegające od *банюор, банюора* (bez [ń]), por. bojk. *баюра* ‘калюжа; болото’, *баюрище* ‘глибока калюжа’ (O), buk. *баюра* ‘калюжа, велика грязюка’ (SBH), naddniestrz. *балюра, баюра* ‘калюжа’ (S), zachodniopoleskie *баюра* ‘ts.’, *баюр’є* збір. ‘калюжі; ями з водою на дорозі’ (A). ESUM (I: 156) zgromadził dość obfity materiał ukraiński, przede wszystkim dialektalny: „баюра ‘велика калюжа; вибоїна на дорозі; ямка в долівці; [яма, провалля]’, [баюр] ‘баюра’, [байоро] ‘тс.’, [банюора, банюор] ‘тс.; глибоко розмите місце в річковому березі, глибока яма в річці’, [балюра] ‘баюра’, [бандюра] ‘тс.; глибока яма в річці’, [банджур] ‘тс.’, [банджура] ‘ополонка’ Бел, *баюристий*”. Poza obszarem ukraińskim wyraz dobrze usadowił się w języku polskim, co pokazuje chociażby lektura SEBor, por. „*bajoro* od XVIII w. ‘pogardliwie o podmokłym, grząskim terenie, błotnistej kałuży’, daw. (XVII w., u W. Potockiego) *bajor* ‘bajoro’, dial. *bajor* ‘staw, bajoro’, *bajoro* ‘staw’, *bejoro* ‘kałuża’, *bajura* ‘ts.’, *bajory* ‘zarośla, zwłaszcza na błotach; zdr. *bajorko*” (SEBor: 20). Według krakowskiego etymologa jest to pożyczka z ukraińskiego, podobnie jak za ukrainizmy należy uznać przejęte już w XVII w. (W. Potocki) formy z [ń]: *banior* ‘głęбина’, dial.

banior (*bonior*) ‘ts., wir wodny’ (zob. także MSGP): *banior* ‘głębokie miejsce lub wir w głębokiej wodzie’ Мр pd.), *baniory* mn. ‘głębokie miejsca w wodzie’. W pierwszej kolejności do języka polskiego przedostała się postać ukr. *банюр(a)*, pozostałe formy są zapewne wynikiem rozwoju fonetycznego $\acute{n} > l > j$ (ibid.). Poza polszczyzną tylko jeszcze w gwarach wschodniosłowackich notujemy *bañur* ‘hlbšie miesto v potoku (na kúpanie a pod.)’, *bandžúr* ‘hlbočina, vyhlbené (al. zahatané miesto v potoku, rieke; močiar, močarina’ (SSN I: 93, 94–95).

● Pierwotnie rzeczownik nacechowany pejoratywnie z przyrostkiem *-yp(a)* deriwowany od *баня*, co z ps. **ban’a* ‘łaźnia; kopuła, naczynie kopulaste, pękate; zagłębienie, dół, wydrążenie’, a to z kolei z łac. lud. **bānea*, **bānja*, *balnia*, łac. klasyczna *balnea* : *bal(i)neum* ‘łaźnia, kąpiel’ (SP I: 189–190; ESSJ I: 151–152; SEBor: 21). Znaczenie ‘zagłębienie, dół z wodą itp.’ dla ps. **baña* widoczne jest w łemk. *banja* ‘głębokie miejsce w rzece’, pol. dial. *bania* (w okolicach Żywca) ‘ts.’, ślc. dial. *baña* ‘dół z wodą’ (por. także węg. *bánya* ‘dół, w którym się miesi glinę do wyrobu cegły; zryte legowisko świń’ – ze słow.) (SEBor: 20).

Баткати

Czasownik dość dobrze poświadczony na obszarze łemkowskim, por. *баткати* ‘шпигати ножем, голкою’ (Horb), *баткати* ‘zdobić pisanki przez malowanie wzorów woskiem, farbowanie i zdrapywanie wosku z niezafarbowanych miejsc’ (H), *баткати* ‘дзьобати; ударяти чимось гострим’ (P), *бадкати* ‘ударяючи долоною, приплескувати, ущільнювати, робити гладеньким з поверхні що-небудь сипке, пухке або глейке’ (T).

Zapewne należą tu też: łemk. *batkanycia* ‘spódnica’: *batkanica* (R), *батканиця* ‘оздоблена спідниця з домашнього полотна’ (Sop) (nazwa *батканиця* występuje także w słowniku Iwana Werchratskiego (WU), wszakże z nieco odmiennym znaczeniem ‘безрукавка з фарбованого полотна’), huc. *batka* ‘plamka, łatka (?)’, *batkatyj* ‘pasiasty (?), łaciasty’ (J), buk. *батка* ‘кольорова смужка або клітина у тканині’, *баткатий* ‘смугастий’ (SBH), podobnie jak przytoczone przez ESUM (I: 151) ukr. dial. *батка* ‘виткана кольорова смуга (на домотканих виробax)’, *баткатий* ‘різнокольоровий (шовк)’.

● Prawdopodobnie pozostaje w związku z ukr. *батувати* ‘різати великими шматками, dial. *буми*’, dial. *батати* ‘різати великими кусками, батувати, панахати’ (ESUM I: 150), strus. *батати* ‘колотить’ (SRJ I: 79), ślc. *badkať* expr. ‘krivkať, cupkať (Králik 58), dial. *badkať* / *batkať* ‘krívať, napádať na jednu nohu; bodať prstom do chleba, či je čerstvý’ (SSN I: 83), *batoliť sa* expr. ‘neisto chodiť; knísať sa’ (SSN I: 101; Králik: 64), co z ps. **batati* ‘uderzać, stukać’ o proveniencji onomatopeicznej, podobnie jak bliskie co do budowy i znaczenia **batiti* ‘ts.’, **botati* ‘uderzać z łoskotem, stukać’ i być może także dial. pd. i wsch. **butati* : **butiti*

‘uderzać, bić, wywołując odgłos’ (SP I: 194, 341, 454); spokrewnione z **batō* ‘narzędzie do uderzania (bicz, kij, maczuga, młot)’, też o przedmiotach podobnych: ‘konar, łodyga, pęd; uderzenie, cięga’ (ibid.: 195–196).

Należy nadmienić, że wykazujące formalno-znaczeniową zbieżność z ps. **batati* rum. *báte* (*bat*) ‘bić, uderzać i in.’ (WSRP: 79–80) ma charakter ogólnoromański (< łac. *battere* ‘bić, uderzać, klepać, tłuc; młócić; bić się, fechtować’). Obie formy dają się sprowadzić do pie. *bhāt-* : *bhāt-* ‘bić, uderzać’ (DER: 83; SP I: 194). Natomiast rum. *pătă* ‘plama; skaza, piętno; (u zwierząt) łata, łatka’ (WSRP: 602), *pătă* ‘plamić’ (ibid.: 610) według niektórych etymologów rumuńskich (zob. Cihac II: 148; Byhan: 325) mogą mieć słowiańskie pochodzenie¹.

Бѣба

Wyraz odnotowany tylko w jednym źródle łemkowskim, por. *бѣба* ‘mężczyzna bez temperamentu, bardzo nieporadny w kontaktach towarzyskich’ (H).

Nieznany w ogóle w gwarach ukraińskich i polskich.

W gwarach słowackich w rzadkim użyciu jest *beba* ‘nemá žena’ (SSN I: 104), a także *bábä* (*bébe*) ‘novonarodeniato; malé dieťa’ (ibid.: 77). W językach południowo-słowiańskich: słwn. *beba* ‘głupiec’, serb., chorw. *beba* ‘niemowlę’, mac., bułg. *бебе* ‘ts.’. W znaczeniu ‘niemowlę, dziecko’ por. także franc. *bébé*, hiszp. *bebé*, ang. *baby*, *babe*, niem. *Bebe*, rum. *bebé*, węg. *bába*.

• Przypomina pod względem budowy wyrazy z mowy dziecięcej, polegające na reduplikacji identycznych lub zbliżonych sylab, rozpoczynających się od spółgłoski wargowej, por. np. ps. **baba* ‘matka ojca lub matki, avia; stara kobieta, staruszka, anus, vetula; kobieta w ogóle, femina; kobieta pomagająca przy porodzie, położna, obstetrix; zamawiaczka, znachorka, czarownica’, **bobo* dial. zach. ‘strach, straszylło, którym się straszy dzieci’, **buba* ‘ts.’ (SP I: 169–171, 287, 432).

Белей

Ekspresywna nazwa człowieka niesprawnego umysłowo, o ograniczonym zasięgu na łemkowszczyźnie, por. *белей* ‘głupiec, bałwan’ (H), *белей* ‘про розхристаного, у незастебнутому одязі вайлуватого чоловіка’ (T), także *белеювати* ‘дармувати, байдикувати’ (AP).

ESUM (I: 165) uwzględnia ukr. dial. *белей*, uznając jego znaczenie ‘йолоп’ za wtórne wobec ‘личинка хруща, борозняк’. W gwarach huculskich etymologizo-

1 Za zwrócenie na to uwagi podziękowania należą się dr Annie Oczko, rumunistce z Uniwersytetu Jagiellońskiego.

wany leksem prezentuje się wcale okazale pod względem semantycznym, przy czym wśród wyróżnionych znaczeń zdecydowanie dominuje sem ‘biały’, por. *белей* ‘блондин; кінь, собака білої масті; дурний, лінивий’ (НН), *belej* ‘biały pies’ (J). Tu także widoczne jest znaczenie ‘бездара, лінюх’ (SON: 21).

• Zapożyczenie z języka rumuńskiego; rum. *bălâi* ‘płowy, jasny, blond; (o zwierzętach) siwy, biały’ (WSRP: 82). Zmiana znaczeniowa ‘biały, jasny’ > ‘głupi, leniwy’ wydaje się żywym dowodem na to, jak niechętnie lud odnosił się do albinosów, traktując ich jako swego rodzaju dziw natury. Jak czytamy chociażby w etnolingwistycznym słowniku pod redakcją Nikity Tołstoja: „Белые животные, белые птицы, особенно те, что редки или вообще не встречаются в природе, считаются особыми, колдовскими или царями над своими сородичами” (SD I: 153). Por. także: „белей – від давньослов. чол. імені Белей, що співвідноситься з прикметником «білий» чи з гуц. кличкою для білих свійських тварин і прізвиськом для блондина” (Cz: 55).

Біхреса

Termin mitologiczny, zaświadczony jedynie u I. Werchratskiego, por. *біхреса* ‘Gnom, Erdgeist, Berggeist’, „така мамуна, што по лісі ходит: пукат, лупкат, вискат; інши гварят, што такый як хўоп х червені шапцы, so eine Larve, die im Walde heumgehend poltert, klatscht und schreit; einige behaupten, es sie eine Bauerngestalt mit rother Mütze auf dem Kopfe” (W), powtórzony następnie u Jarosława Horoszczaка: *біхреса* „така мамуна, што по лісі ходит, пукат, лупкат, вискат” ‘mityczna postać, co chodzi po lesie i wrzeszczy, stuka, łupie, piszczy’ (H).

ESUM (I: 202) cytuje z innym wokalizmem: ukr. dial. *бухреса* ‘чорт (у лісі в червоній шапці)’. Por. też ślс. dial. *bixres*, *takiż ňedobri jak bixres* (B).

• Dość niejasne. Być może, zgodnie z sugestią ESUM, należy przyjąć za punkt wyjścia postać **безхреста* (дитина), **безхрестий* (por. ukr. dial. *біз* ‘без’) „із формальною зміною, викликаною евфемістично-табуїстичними міркуваннями або затемненням первісного значення; вірування про походження частини «нечистої сили» від померлих нехрещених дітей були дуже поширені” (ESUM I: 202). Zapewne na podobnej zasadzie został zbudowany łemkowski wyraz nazywający nieposłusznego podlotka, por. *біхрест* ‘неслухняний підліток’ (B-H; AP), który wyraźnie nawiązuje pod względem formalno-semantycznym do ukr. *нехрист* ‘заст. той, хто не належить до християн; *лайл.* про того, хто не вірить у Бога; *лайл.* про жорстоку, несправедливу людину’ (WTSSUM: 620). Tu także należy, być może, łemk. *бехрест* ‘підсвинок, кабанець’ (Horb). Inna nazwa postaci demonicznej w gwarze zachodniołemkowskiej o podobnej motywacji to *wychresnyk* ‘diabeł’ (Br).

Блиндати

Wyraz zamieszczony tylko w jednym źródle łemkowskim, por. *блинда* ‘łajza’, a także *блиндати* ‘łazić bez celu, pałętać się’ (H).

Paralelny czasownik znajdujemy w gwarach bojkowskich: *блендати* ‘тинятися, швендяти’ (O) i naddniestrzańskich: *блендати* ‘блукати, тинятися’ (S). ESUM (I: 207, 209) osobno etymologizuje ukr. dial. *блинда* ‘жебрак; сліпа особа’, *блиндар* ‘ts.’ oraz także dial. *блендати* ‘швендяти, повільно йти; плентати (ногами)’, *блендигати* ‘ts.’, *блинда* ‘нездара’, *блиндар* ‘віл, що косо ступає’, chociaż dostrzeżga ich genetyczne pokrewieństwo, podobnie jak w przypadku brus. dial. *блэндаць* ‘ts., co ukr. блендати’. Jak się okazuje, w gwarach białoruskich mamy do czynienia z szeroką reprezentacją wymienionej rodziny wyrazowej, por. *блындаць* ‘бадзяцца’, *блындзець* ‘ts.’, *блэндаць* ‘ts.’, *блында*, *блэнда* ‘бадзяга, валацуга’ (ESBM I: 362, 363).

W polskich gwarach z okolic Cieszyna notujemy: *blęda* [blynda] ‘włóczęga, wałkoń’, *blędzieć* ‘bredzić, mówić nie do rzeczy’ (SGP II2: 262), co z kolei odpowiada łemk. *blandaty* ‘pleść (bzdury), mleć językiem’ (Bar) i ślc. dial. *bl'andat* ‘tárať, pri-veľa rozprávať’, *blendat* ‘ts.’ (SSN I: 125, 129). Por. także pol. *przybłęda* ‘ten, kto się przybłąkał, kto błąkając się, zawędrował, przybył gdzieś, przystał do kogoś; przybysz niewiadomego pochodzenia i nieokreślonej pozycji społecznej, włóczęga’ (SJPSz II: 1030).

● Podążając śladami rozumowania etymologów ukraińskich i białoruskich, należałoby dopatrywać się tutaj efektu przyswojenia pol. *błądzić* (z adaptacją nosowej samogłoski jako *en, yn*) ‘chodzić, szukając określonego celu, właściwej drogi, wyjścia skąd; chodzić bez celu’ (SJPSz I: 177–178), dial. *błądzić* ‘zbaczać z właściwej drogi, chodzić po omacku, błąkać się’, *błądzić* ‘ts.’ (SGP II2: 286, 288). Rzeczownik *блинда* jest zapewne wtórny wobec czasownika *блиндати*.

Przy okazji można zgłosić wątpliwości co do postulowanego przez ESBM wywodzenia brus. *блындаць*, *блэндаць* z języków bałtyckich, por. lit. *blañdotis*, *blandýtis* ‘włóczyć się, wałęsać się; błąkać się’, łot. *blīndētiēs* ‘ts.’, *blinda* ‘włóczęga, tułacz’, chociaż gwoli ścisłości zarówno formy słowiańskie (z ps. **blęsti* ‘gadać nie do rzeczy, paplać, bredzić, majaczyć; być w błędzie, mylić się’, a także **blōditi* ‘postępować niewłaściwie’, ‘być w błędzie, popełniać błąd, errare’, ‘odstępować od właściwej drogi’, ‘mylić drogę, błąkać się, wałęsać się, errare, vagari’, ‘mówić bez sensu, bredzić, szaleć, być chorym umysłowo; ‘sprowadzać na niewłaściwą drogę, powodować błąkanie się, wprowadzać w błąd, zwodzić, errare facere’), jak i bałtyckie sprowadzają się w ostateczności do pie. pierwiastka **bhleindh-* ‘niewyraźnie świecić; być niejasnym, mętnym’, ‘robić niejasnym mętnym’, ‘źle widzieć, błąkać się, mylić się’ (SP I: 258, 270; Smoczyński: 63–64; SEBor: 31–32).

Бозуля

Wyraz dobrze udokumentowany w łemkowskich źródłach leksykograficznych, por. *бозуля* ‘Beule, Auswuchs’ „набиў бозулю на чеды” (W), *бозулька* ‘Hautauswuchs; Geschwulst’ „бозулька як кулька” (WU), *бозуля* ‘гуля’ (B-H; AP), *бозуля* ‘guz’ (H).

Poza Łemkowszczyzną występuje jedynie w gwarach wschodniosłowackich, por. *bozuľa* ‘hrča na tele po údere, opuchlina’ (SSN I: 149). ESUM (I: 223) cytuje go wyłącznie za I. Werchratskim, zestawiając z ukr. dial. *боз* ‘біб’.

• Etymologia dość ciemna. *Буць* może należy podążać tropem wytyczonym przez ESUM i doszukiwać się związku z ukr. dial. *бець* ‘грудка (тіста, глини і т.д.); вид великого хліба (?)’, *боць* ‘велика куля з тіста; товста, неповоротка особа (зокрема дитина)’. W gwarach bukowińskich: *бодз*, *боць* ‘великий шматок якоїсь маси (сиру, тіста, глини)’ (SBH: 34–35). Ostatecznie trzeba chyba wywodzić z rum. *boț* ‘gruda, kulka’ (WSRP: 98). Sufiks *-уля* analogiczny do łemk. *гуля*, *буля* ‘guz, gula’ (H).

Бортак

Typowo łemkowskie przezwisko ekspresywne, aktywne derywacyjnie, o rozległej dokumentacji, por. *бортак* ‘Tölpel’, *глупый бортак*, *бортуля* ‘dummes Mensch; dumme Gans, tölpelhafte Weibsperson’ (W), *бортак* ‘gemeiner Flegel, gemeiner Kerl; Stümper’ (WU), *bortak* ‘głupiec, niedorozwinięty umysłowo’, *bortula* ‘głupia, niedorozwinięta umysłowo’ (R), *бортак* ‘дурень’ (B-H; AP), *бортак* ‘głupiec, dureń’, *бортакувату/ї* ‘głupkowaty’, *бортаченя* ‘o kimś niemądrym, z politowaniem lub żartobliwie’, *борталеле* ‘głupie stworzenie, głupek’, *бортуля* ‘głupia kobieta’ (H), *бортак* ‘дурень, недотепа’, *бортуля* ‘дурепа, дурна жінка’ (P), *bortak* ‘głupek (przezvisko); głupia kobieta’ (Bar), także *бортавити* ‘ставати дурнем’ (AP).

Znane gwarom małopolskim i wschodniosłowackim, por. pol. dial. *bortak* ‘głupiec, głupi człowiek’ (Muszyna, nowosądeckie – SGP II3: 393), śl. *borták* expr. ‘hlupák, úbožiak (i nadávka); surový, bezočivý člověk’ (SSN I: 147).

• Zgodnie z sugestią ESUM (I: 235) należy zapewne łączyć z ukr. dial. *борта* ‘трухляве в середині дерево’, *бортниця* ‘обрубок’, *борт* ‘вулик у дереві, дупло; паз, жолоб’, ukr. *борть* ‘вулик у дереві’, co z ps. **bǫrtь* dial. pn. ‘dziupła, dziura wydrążona w żywym drzewie z gniazdem pszczół; drzewo z dziuplą dla pszczół’ (SP I: 423). Rozwój znaczeniowy: ‘wydrążone drzewo, dziupła, dziura’ > ‘głowa pozbawiona mózgu, pusta’, stąd znaczenie ‘ktoś głupi, niedorozwinięty umysłowo’.

Бундз

Z dwóch synonimów: *бундз* ‘gruda sera owczego’ oraz *бундз* ‘węzeł, supeł’ interesuje nas ten drugi, poświadczony już przez I. Werchratskiego, por. *бундз* ‘Knoten, Bund’, *лудз* „завяжи бундзы у бича” (W), *бундз* ‘вузол’ (B-H; AP), *бундз* ‘węzeł, supeł’ (H), *бундз* ‘вузол, зав’язаний на мотузці, або чому-небудь іншому’ (T).

Poza obszarem łemkowskim w znaczeniu ‘supel, węzeł’ nie występuje.

- Wydaje się, że mamy tu do czynienia z przejściem znaczeniowym: ‘ser owczy’ > ‘związana płachta, w której trzymano ser; ser wyjęty z węzełka, to jest z płótna, w którym ociekał z serwatki’ > ‘węzeł, supeł’ (Br).

Бурко

Jako ‘tęczówka oka’ poświadczone zaledwie w jednym źródle łemkowskim (H).

Номоним udało się odnaleźć w gwarach bojkowskich, por. *бурко* ‘кличка собаки’, pochodne od *бурий* ‘бурий; сердитий; насуплений’ (O), podobnie jak pol. *burak* pot. ‘nierasowy pies podwórzowy; kundel’ (SJPSz I: 219), łemk. *буроха* ‘кличка корови бурої масті’ (P), ‘Braunelle, Accentor modularis’ (WU), *бурастый* ‘bräunlich’ „бурастый кінь” (ibid.), słc. dial. *burica* ‘burá, tmavosivá kobyla’, *burík* zastar. ‘tmavosivý, bury kôň’, *buro* ‘ts.’ (SSN I: 187). Por. też ukr. *сірко* ‘собака серой масті’ (Hrincz IV: 128).

- Można zakładać, że jest to formacja sufiksalna odprzymiotnikowa: *бур(уї)* + *-ко* (z uwagi na jeden z kolorów pigmentu obecnego w tęczówce oka), pod względem słowotwórczym odpowiadająca łemk. *білко* ‘białko oka; białko jajka’ (H), słc. *bielko* ‘białko oka’, pol. też *żółtko* (jajka).

Бурликати

Czasownik w tej postaci spotykamy tylko w jednym źródle łemkowskim, por. *бурликати* ‘wywracać, przewracać, doprowadzać do nieporządku’ (ibid.).

Podobną formę werbalną o zbliżonym znaczeniu znajdujemy w gwarach naddnie-strzańskich, por. *бурикати* ‘розбурхувати, розтріпувати’ (S), a także w gwarach wschodniosłowackich, por. *burikať* expr. ‘búrať, rozhadzovať’ (SSN I: 187).

- Zapewne formacja ekspresywno-hipokorystyczna (*bur-l-ik-a-ti*), pochodna od *бурити* ‘burzyć, rozwalać’ (H; B-H; T), co z ps. **buriti* ‘grzmieć, huczeć, szaleć, o burzy, wicherze, gwałtownych uczuciach’, ‘hałasować, stukać’, ‘rozwalać, niszczyć, rujnować’, ‘czynić niespokojnym, podburzać, niepokoić’ (SP I: 450). Analogiczne zjawisko słowotwórcze obserwujemy na przykładzie pary czasowników: ukr. *боротися* – *борикатися*, dial. *борикатися* (ESUM I: 234).

Валал

Dokumentacja łemkowska wyrazu na pierwszy rzut oka wydaje się dość skromna, por. *валал* ‘село’ (WU), *валал, хотар, село* ‘wieś’, *валавчан* ‘wieśniak’ (H), *waławczan* ‘człowiek ze wsi’ (R), *valal* ‘vesnice, ves’ (Sis). Występowanie i zasięg wyrazu w gwarach łemkowskich – zob. mapa nr 4 (R: 252). Należy też odnotować jego obecność w gwarze wsi Komlóska na Węgrzech (Baleczky 1980).

Poza obszarem łemkowskim spotykany na pograniczu bojkowsko-łemkowskim, por. *wałał* ‘wieś’, *wałalskyj* ‘wiejski’, *wałalska baba* ‘akuszerka’ (R-Z), w języku Rusinów wojwodińskich, por. *валал* ‘село, оселя’ (Hn), oraz w gwarach słowackich, por. *valal* dial. ‘dedina’ (od 16 st.) (Králík: 648), okolice Bardejowa: *valalčan, valalčanka, valalčaňe* (B).

• Zgodnie z propozycją Lubora Králíka należy wywodzić z węg. *valál*, powiązanego z *van* ‘być, existovať, jestvovať’ o prawdopodobnym pierwotnym znaczeniu ‘čo jestvuje; skutočnosť, bytie ap.’, z czego także węg. ‘majetok, vlastnictvo’ oraz ‘osada, obec, dedina’ (ibid.). Objasnienie słowackiego etymologa jest całkowicie zgodne ze stanowiskiem etymologów węgierskich (zob. TESz; EWU). Węg. *valal* jest więc rzeczownikiem odczasownikowym pochodnym od rdzenia czasownika *van/val-* ‘być’ (wariant z *-l-* zaświadczony w archaicznej formie czasu przeszłego *vala* ‘był’ oraz w imiesłowie przymiotnikowym *való* ‘będący, istniejący, rzeczywisty’). *Valál* jest taką samą formacją od *van/val-*, jak *halál* ‘śmierć’ od *hal* ‘umierać’. Znaczenie ‘wieś’ wywodzi się od wcześniejszego ‘mienie, majątek’².

Sufiks *-czan* (wtórny do *-an*) jest znany w nazwach mieszkańców na Łemkowszczyźnie³. Por. łemk. *kuriwczan* ‘mieszkaniec Kurowa’, *tychopoticzian* ‘mieszkaniec wsi Tychyj Potik’ oraz in. używane też jako nazwy zespołów folklorystycznych z tych wsi, również „Stebničanka” (Stebnik), por. np. nazwy zespołów słowackich: „Raslavičan” z miejscowości Raslavice, „Trnafčan” z Trnavy, „Vranovčan” z miejscowości Vranov nad Topľou, „Kapušančan” z miejscowości Kapušany.

Валушний

Przymiotnik zanotowany już przez I. Werchratskiego, por. *валушний* ‘tauglich, nützlich’, *тото не валушне* ‘dies taugt nicht’, potem spotykamy go tylko u J. Horoszczaka: *валушний* ‘użyteczny’ (H).

2 Prof. Andrásowi Zoltanowi z Budapesztu należą się słowa podziękowania za wskazówki i pomocne sugestie.

3 Podziękowania za pomocne wskazówki należą się prof. Januszowi Riegerowi z Uniwersytetu Warszawskiego.

Znany gwarom bojkowskim, huculskim, zakarpackim, por. *валочный* 1. ‘(про свідків) важливий’. 2. ‘(про документи) дійсний’ (O), *wałocznyj/wałowcznyj* ‘odpowiedni, godny, zdolny’ (J), *валовишный* 1. ‘здатний, спроможний, здібний (про людину)’. 2. ‘зручний, придатний (про річ)’ (Sab). ESUM (I: 326) przytacza dial. *валовишный* ‘приналежний’, daw. *валовишный, валушний* ‘тс.; гідний’ (XVI–XVII ст.). Występuje także w języku Rusinów wojwodińskich, por. *валоўшні* ‘родом, з походження’ (Hn), oraz w gwarach słowackich (okolice Bardejowa): *valušni* ‘súci’ (B).

• Źródła wyrazu należy szukać w języku węgierskim, por. węg. *való* ‘prawdziwy, rzeczywisty; godny, odpowiedni, stosowny’, *valós* ‘rzeczywisty, stosowny’.

Вантолити

Czasownik uwzględniony zaledwie przez dwa słowniki łemkowskie, por. *вантолити* ‘jeść łączywie, опухає się’ (H), *вантолити* ‘їсти багато і жадібно’ (AP).

• W ESUM (I: 339) znajdujemy zbliżoną postać, por. dial. *ватлиту* ‘жадібно їсти’, uznaną za niejasną, być może powiązaną z *тлиту* ‘жертви’ (zob. ESUM V: 583), wszakże takie objaśnienie trudno uznać za wiarygodne, gdyż nie tłumaczy ono zagadkowego elementu nagłosowego *ва(н)*-. Wymaga dalszych poszukiwań.

Верый

Dokumentacja łemkowska wyrazu rozpoczyna się od I. Werchratskiego, por. *верый* Kr. ‘gekrümt; verzerrt; stützig’, *верый человек, вера дошка, вере дерево*. J. Horoszczak obok przymiotnika *вepe* ‘krzywe, spaczone, zdeformowane’ dorzuca jeszcze czasownik *верити ся* ‘paczyć się, krzywić, skręcać’. Występuje także z innym wokalizmem, por. *вірый* ‘зизоокій’ (Horb), *вірий* ‘покороблений’, *двери сьязвірили* (B-H).

ESUM (I: 356, 403) oprócz faktów łemkowskich uwzględnia jeszcze dial. *уверий* ‘кривий; упертий’, *увера* ‘уперта особа’, *зуверити* ‘покоробитися’, *віритися* ‘викривлятися, коробитися (про дошку)’, łącząc je m.in. z czes. (mor.) *uvírý, uvěry* ‘покороблений, викривлений’, stczes. *uvirý, uvířlivý* ‘ts.’, słc. dial. *úverit* ‘кривити, коробити’ (zob. także Machek: 672). Zapewne należy tu także bojk. *увірий* ‘косоокий’, z odniesieniem do słc. *uvirový* (O; ESUM VI: 14).

• Etymologia niejednoznaczna. ESUM (I: 356) nie zajmuje tu jasnego stanowiska, stwierdzając: „дальша етимологія остаточно не встановлена”. Znacznie bliższy rozwiązania tej kwestii jest Ľ. Králik (Králik: 599), który etymologizując słc. czasownik *šúverit* ‘skrúcať, krčiť, krivit’ (od 20 st.), sprowadza go już to do rdzenia **vēr-* < **uoi-r-*, związanego z ps. **viti* ‘vit’ (z rozwojem znaczenia: ‘vity’ > ‘ohýbaný, ohnutý, skrivený’), już to do **ver-* < ie. **uer-* ‘krútiť, točiť, ohýbat’ (ps. **vrtěti* ‘vrtieť’).

Взипы zob. зипы**Віргати**

Czasownik dobrze ugruntowany w języku Łemków, por. *wірsami* ‘вифиркувати, брикати’ (Horb), *wirgaty* ‘wierzgać’: *kin wirgat, wergat, kin wirgat (sobom), wirgat z daczom* (o koniu, ale też o człowieku), [...], dok. *wirgnuty*; przen. *wirgaty* ‘latać, powiewać (?)’: *wirgało tu* (o rozpiętej odzieży) (R), *wірsати* ‘wisieć i majtać się, dyndać’ (H), *wірsати* ‘недбало висіти, теліпатися в повітрі’ (P). Tu także należą: *wірган* ‘awanturnik, warchoł’ (H; B-H; AP), *wіргонь* ‘неестетично звілий клопоть тканини’ (P).

Poza obszarem łemkowskim: pogranicze bojk.-łemk. *wirgaty* ‘wierzgać’ (R-Z), bojk. *wirgати, wirsати* ‘хвицати’ (O), buk. *wirgatusи (-са)* ‘звиватися, крутитися, ворочатись’, *wirгливий* ‘неспокійний, непосидючий’ (SBH). Dokładny odpowiednik formalny znajdujemy w języku słowackim, por. *wirgať* expr. ‘prudko vyskakovat’ (od 19. st.) (Králik: 661).

- Prawdopodobnie zapożyczenie z języka słowackiego, a tam z pol. daw. *wirzgać*, obecnie *wierzgać* ‘o zwierzęciu: wyrzucać do tyłu obie tylne nogi, kopać tylnymi nogami; żartobliwie o człowieku: machać gwałtownie nogami’ (SJPSz III: 711) < ps. **vьrgati* ‘rzucać, ciskać’ od **vergti* ‘rzucić’ (SEBor: 696; Králik: 661).

Викаратися zob. каратися**Вырепчыти zob. репчыти****Высюдати**

Czasownik ujęty jedynie w słowniku Horoszczaaka, por. *высюдати* ‘wysiudać’ (H).

- Z języka polskiego. Pol. *wysiudać* ‘wyprosić, wydalić, wypędzić’ (SW VII: 1028), pochodne od dial. *siudać* ‘ścigać, gnać, pędzić’ (SW VI: 121), co zapewne od ukr. *сюди* ‘у місце, вказане, назване раніше або відоме з наявної ситуації’ (WTSSUM: 1225) lub brus. *сюды* ‘у гэты бок, у гэта месца’ (TSBM V: 441).

Выхырений

Wyraz zanotowany wyłącznie przez Horoszczaaka: *выхырени/й* ‘wykarpany, podobny do’ (H).

Posiada dokładny odpowiednik w języku słowackim, por. słc. dial. *vychýrený* ‘po-vestný, chýrny’ (KSSJ: 514), a także *chýr* ‘zvest’ šíriaca sa ustnym podaním, novina,

správa; povest, dobre al. zlé meno’, *chýrečný* dial. ‘chýrny’, *chýrny* ‘známy, povestný, slávny, vychýrený’, *chyrovať* ‘mať zvest’ o niekom al. niečom, počuť, slýchať’ (ibid.: 133; SSN I: 696–697).

• Z węg. *hír* ‘wiadomość, wieść, pogłoska; sława, rozgłos, renoma, reputacja, opinia’, *híres* ‘słynny, sławny, znany, głośny’.

Выхряться ся

Czasownik znany tylko ze słownika Horoszczaka, por. *выхряться ся* ‘wydobyć się z kłopotów’, podobnie jak *одхряться ся* ‘wykaraskać się z biedy, kłopotów, odkuć się’ (H).

• Ciemne. Por. podobne co do formy i znaczenia czasowniki: łemk. *выхранати ся* ‘вийти з скрутного становища, виздоровіти’ (P1), *выхранатися* ‘виплутатися з халепи; видужати’ (P; T), *выыхряться ся* ‘виздоровіти, повернутись до здоров’я’ (P1), *выыхряться* ‘помаленьку видужати, оклигати’ (P), bojk. *вихранатисі з чого* ‘видобутися’, ‘вилізти’ (O), z odniesieniem do pol. *wychrapać się*, uznane za niejasne ukr. dial. *вихурятися* ‘чванитися’ (ESUM I: 386).

Вожниця, возниця zob. озниця

Востожити

Jedynym źródłem wyrazu jest słownik Horoszczaka, por. *востожити* ‘bić mocno, tłuc coś lub kogoś’ (H). Oczekiwalibyśmy raczej: *выстожити* (?). Zmiana fonetyczna (przejście tylnego [ɨ] w labializowane [o], zwłaszcza po wargowych) jest możliwa w gwarach łemkowskich, a także zakarpaccich (Żyłko: 213).

• Co do etymologii zapewne tożsame z ros. *стегать* ‘хлестать, бить чем.-н. гнущимся, тонким; прошить насквозь два куска ткани и положенный между ними слой ватина, ваты’ (Ożegow: 765), dial. *выстежить* ‘выстегать, высечь прутом’ (SRNG VI: 32), ukr. dial. *стег* ‘стібок (у шитті)’, *стегнати* ‘стьобати, строчити’ (ESUM V: 405), *застегнути* ‘застібнути’ (ESUM II: 240), pol. *ścieg* ‘nitka przewleczona przy szyciu między jednym a drugim ukłuciem tkaniny igłą; rodzaj szwu, haftu’, daw. ‘cios szabłą, raz, sztych’, czes., słc. *steh* ‘ścieg’ (SEBor: 612), co wszystko można sprowadzić do rdzenia ps. **steg-* / **stog-* ‘szyć’, wcześniej ‘kłuć; bić’ (Vasmer III: 751; ESUM V: 405).

Skróty

ang. – angielski; bojk. – bojkowski; brus. – białoruski; buk. – bukowiński; bułg. – bułgarski; chorw. – chorwacki; czes. – czeski; daw. – dawny; dial. – dialektalny; franc. – francuski; hiszp. – hiszpański; huc. – huculski; lit. – litewski; łac. – łaciński; łac. lud. – łacina ludowa; łemk. – łemkowski; łot. – łotewski; mac. – macedoński; mor. – morawski; naddniestrz. – naddniestrzański; niem. – niemiecki; pie. – praindoeuropejski; pol. – polski; pot. – potoczny; ps. – prasłowiański; ros. – rosyjski; rum. – rumuński; serb. – serbski; ślc. – słowacki; słow. – słowiański; słwn. – słoweński; stczes. – staroczeski; strus. – staroruski; ukr. – ukraiński; węg. – węgierski; zdr. – zdrobniały

Literatura

- A: Г. Аркушин, *Словник західнополіських говірок*, т. I–II, Луцьк 2000.
- AP: A. Pavlešič, *Mali rječnik lemkijskog govora ukrajinskog jezika*, Zagreb 2007.
- B: F. Buffa, *Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese*, Bratislava 1953.
- BALECZYK: Э. Балецкий, *Диалектные записи из Комлошки*, „Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae” 26, 1980, s. 97–138.
- BAR: J.A. Rieger, *Mały słownik łemkowskiej wsi Bartne*, Warszawa 2016.
- B-H: А. Бігуняк, О. Гойсак, *Лемківський словничок*, Тернопіль 1997.
- BR: R. Bronikowska, *Dawne słownictwo zachodniołemkowskiej gwary Szczawnika koło Krynicy*, [w:] J. Rieger (red.), *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszczyzna i gwary nadszańskie*, Warszawa 2002, s. 17–64.
- BYHAN: А. Byhan, *Die alten Nasalvokale in den slavischen Elementen des Rumänischen*, Leipzig 1898.
- СІНАС: А. Сінас, *Dictionnaire d'etymologie daco-romane*, т. II: *Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*, Frankfurt 1879.
- CZ: П. Чучка, *Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник*, Львів 2005.
- DER: A. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, București 2002.
- ESBM: В.У. Мартынаў (рэд.), *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 1–, Мінск 1978–.
- ESSJ: О.Н. Трубачев (ред.), *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, т. 1–, Москва 1974–.
- ESUM: О. Мельничук (ред.), *Етимологічний словник української мови*, т. 1–6, Київ 1982–2012.
- EWU: L. Benkő (red.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, т. I–III, Budapest 1993–1997.
- H: J. Horoszczak, *Słownik łemkowsko-polski, polsko-łemkowski*, Warszawa 2004.
- HN: Я. Закревська (ред.), *Гуцульські говірки. Короткий словник*, Львів 1997.
- HN: В. Гнатюк, *Словарець менше зрозумілих виразів*, [w:] В. Гнатюк, *Етнографічні матеріали з Угорської Русі*, т. VI, „Етнографічний Збірник”, т. 30, Львів 1911, s. 335–350.
- НОВ: О. Горбач, *Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина)*, Мюнхен 1973.
- HRINCZ: Б. Грінченко (упор.), *Словарь української мови*, т. I–IV, Київ 1907–1909.

- J: J. Janów, *Słownik huculski*, oprac. i przygot. do druku J. Rieger, Kraków 2001.
- KRÁLIK: L. Králik, *Stručný etymologický slovník slovenčiny*, Bratislava 2015.
- KSSJ: *Krátky slovník slovenského jazyka*, Bratislava 1989.
- L: U. Lewicka, *Słownictwo wsi Terka na pograniczu łemkowsko-bojkowskim*, [w:] J. Rieger (red.), *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszczyzna i gwary nadszańskie*, Warszawa 2002, s. 107–180.
- МАШЕК: V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968.
- MSGP: J. Wronicz (red.), *Mały słownik gwar polskich*, Kraków 2010.
- O: М. Онишкевич, *Словник бойківських говірок*, т. 1–2, Київ 1984.
- OŻEGOW: С. Ожегов, Н.Ю. Шведова, *Толковый словарь русского языка*, 4-е изд., до-полн., Москва 2003.
- P: П. Пиртей, *Короткий словник лемківських говірок*, Івано-Франківськ 2004.
- P1: П. Пиртей, *Словник лемківської говірки. Матеріали для словника*, Legnica – Wrocław 2001.
- R: J. Rieger, *Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie*, Warszawa 1995.
- RIEGER J., 2016, *Opracowania dialektologiczne i ich znaczenie (na przykładzie łemkowskiego)*, [w:] J. Olko, T. Wicherkiewicz, R. Borges (red.), *Integral Strategies for Language Revitalization*, Warszawa, s. 151–174.
- R-Z: E. Rudolf-Ziółkowska, *Dawne słownictwo pogranicza łemkowsko-bojkowskiego*, [w:] J. Rieger (red.), *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce. Łemkowszczyzna i gwary nadszańskie*, Warszawa 2002, s. 209–322.
- S: Г. Шило, *Наддністрянський регіональний словник*, Львів – Нью-Йорк 2008.
- SAV: I. Сабодош, *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*, Ужгород 2008.
- SBH: Н. Гуйванюк (ред.), *Словник буковинських говірок*, Чернівці 2005.
- SD: Н. Толстой (ред.), *Славянские древности. Этнолингвистический словарь*, т. I–V, Москва 2005–2012.
- SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SGP: *Słownik gwar polskich*, red. M. Karaś (*Źródła*, t. 1), J. Reichan (t. 2–9, z. 2), S. Urbańczyk (t. 2–5), J. Okoniowa (t. 6–9, z. 2), B. Grabka (t. 7–9, z. 2), R. Kucharzyk (t. 9, z. 2), t. 1–3: Wrocław – Warszawa – Kraków 1977–1991, t. 4–9, z. 2: Kraków 1992–2015.
- SIS: R. Šišková, *Areálová studie slovní zásoby rusínských nářečí východního Slovenska. Diferenční slovník*, Praha 2009.
- SJPSz: M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1988–1989.
- SMOCZYŃSKI: W. Smoczyński, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno 2007.
- SON: В. Леснова, *Словник оцінних номенів людини в українських діалектах*, Луганськ 2013.
- SOP: M. Sopoliga, *Tradície hmotnej kultúry Ukrajincov na Slovensku*, Bratislava 2006.
- SP: F. Sławski (red.), *Słownik prasłowiański*, Wrocław 1974–2001.
- SRJ: С.Г. Бархударов (гл. ред.), *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, т. I–, Москва 1975–.
- SRNG: Ф. Филин (гл. ред.), *Словарь русских народных говоров*, вып. 1–, Ленинград 1965–.
- SSN: I. Ripka (gl. red.), *Slovník slovenských nářečí*, t. I–, Bratislava 1994–.
- SW: J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiecki (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900–1927.
- T: Є. Турчин, *Словник села Тулич на Лемківщині*, Львів 2011.
- TESz: L. Benkő, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótara*, t. I–IV, Budapest 1967–1984.

TSBM: *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, т. 1–5, Мінск 1977–1984.

VASMER: М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. I–IV, Москва 1986–1987.

W: I. Verkhratskiy, *Про говор галицких лемків*, Львів 1902.

WSRP: H. Mirska-Lasota, J. Porawska, *Wielki słownik rumiński-polski*, Kraków 2009.

WTSSUM: В. Бусел (ред.), *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, Київ – Ірпінь 2001.

WU: I. Verkhratskiy, *Знадоби для пізнання угорско-руських говорів*, Львів 1901.

ŻYŁKO: Ф. Жилко, *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1966.

Lemko etymologies. Part I

Summary

Research into the language of Lemkos has a long history, and many works have already been published: dictionaries, dictionaries of single villages, atlases, and linguistic descriptions, including etymological ones, but focusing primarily on the study of foreign influence on the Lemko vocabulary. However, an etymological dictionary is still missing, and its creation is an urgent need. This paper presents the preliminary results of the authors' efforts in the area of Lemko etymology. Analysed here are words which have not as yet been looked into or which have been considered unclear, and also those cases where the newest etymological findings can provide a substantial addendum or correction of previous etymological attempts. This is the first part of a series of papers devoted to Lemko etymology where we present words beginning with the letters Б–В: *банюр, баткати, беба, белей, біхреса, блиндати, бозуля, бортак, бундз, бурко, бурликати, валал, валушний, вантолити, верый, вірг'ати, высюдати, выхырений, выхряяти ся, востожити*.